

УДК 316.648:316.35

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v047.2024.16>**Е. В. Щербенко**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>

кандидат філософських наук,

докторант

Інституту філософії імені Г. С. Сковороди

Національної академії наук України

ПРОМЕТЕЙ І АСКЛЕПІЙ, АБО МИ, ТРУЛЯЛЯТА. РОЗРИВ ІЗ МИНУЛИМ У ГЕРМЕНЕВТИЦІ ДОРОСЛІШАННЯ

Якщо ми образили когось дарма, календар закрие аркуш той.
З радянського дитячого фольклору

Постановка проблеми. Стаття продовжує ряд попередніх публікацій, у яких суспільно-політичний дискурс розглядається як носій інституційної пам'яті демократичного транзиту, зокрема ціннісних зсувів, котрі визначають нелінійний (дискретний) вимір суспільно-політичних процесів у горизонті «незавершеного проекту» модерну. При цьому враховується циклічний характер руху «виклик-відповідь», що виявляється між іншим у постійній корекції теорії модернізації, в ході якої відбувається її «глокалізація» й самоочевидні раніше положення проблематизуються.

Аналіз попередніх публікацій. Дослідження суспільно-політичного дискурсу, які набули поступового поширення на межі 90-х і «нульових», безпосередньо пов'язані з історичними змінами, які потягнули за собою розпад соціалістичного «табору» й кінець біполярного миру (що супроводжувалися, серед іншого, миттєвим застаріванням величезних масивів «радянологічної» літератури, котра виходила зі збереження статус кво).

Два найбільш впливових дослідницьких напрями, що їх рецепція відбувалася на українських і, ширше, пострадянських теренах, деліберативна теорія (Ю. Габермас, К.-О. Апель, Д. Бюлер та ін.) і політична лінгвістика (Н. Фейрклаф, П. Чілтон, Р. Водак й ін.) сприяли за тих умов виконанню важливої роботи з оновлення дослідницького інструментарію вітчизняного суспільствознавства, в тому числі в плані звільнення його від ролі «служниці ідеології».

Зміна масштабу викликів, які постали перед Україною після березня 2014-го і далі лютого 2022-го, виявила суттєві обмеження згаданих дослідницьких напрямів, у плані того самого вихідного уявлення про самоочевидне збереження суспільного статус кво (за якого демократії не воюють одна з одною, а революції бувають хіба «оксамитові»).

В ретроспективі зрозуміло, що при цьому з горизонту дослідника випадають такі важливі

реалії перехідного суспільства з «наздоганяючим» типом модернізації, як травма модернізації та її (не)опрацювання, ризик розгортання сюжету «втраченої генерації» й поворот вектору руху суспільства вбік згорання реформ, до закритого або «затриманого» (за Поппером) суспільства.

Не надається для представлення в рамках імпліцитно передбачуваної рівноцінності всіх мовних ігор сама альтернатива «інтереси vs цінності» (Я. Грицак), що поставала на вітчизняному порядку денному 2004-го і 2013–2014-го; а в горизонті «02/24», коли вже не випадає вести мову про ситуацію постмодернізму, й зіткнення відкритого та закритого типів суспільства як двох непримиренних ціннісних світів.

Спроба розриву з минулим, позначена 2014 й 2022 рр., за масштабом зіставна з 1991 роком, ставить перед дослідником серйозні виклики, пов'язані зокрема з тим, що подібна конкретна герменевтика втягує до процесу переосмислення власної історії й «винайдення традиції», по суті, все суспільство, здійснюючись у перебігу зміни поколінь. Подібно процесу (між)національного примирення, вона передбачає певні процедури й ритуали, умовою яких виступає припинення конфлікту («гарячої» фази). Сьогодні, коли не зрозуміло не лише що писатимуть шкільні підручники, які відкриють діти, котрі народилися «після 02/24», а й які мапи бачитимуть, нам доступно найбільше позначити можливі сценарії, пов'язані з ними виклики й ризики, коли йдеться вже не про «наздоганяючу» модернізацію, а великий час модерну.

Мета дослідження. В контексті зіставлення спроб розриву з минулим у критичних для долі українського демократичного транзиту пунктах 1991 і 2022 рр., котрі позначають особливі етапи модернізації українського суспільства, виявити засновки його ціннісних трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи один із поворотних моментів на переході від традиційної до модерної доби, яким постає Фран-

цузька революція, Маркс писав: «Так, XVIII ст. багато звичайнісіньких голів силкувалися найти справжню формулу, щоб зрівноважити суспільні стани, короля, парламент і т. ін., а другого дня не було вже ні короля, ні парламенту, ні дворянства» [1].

Отже, перед нами свого роду «кінець дискурсу», певної мовної гри (що можна зіставити з парадигмою Куна або епістемою за Фуко). Відповідно, маємо прецедент рефлексії сценарію миттєвих радикальних змін уявленої спільноти за модерної доби, що можемо вважати успадкованим в арсеналі експертного середовища першого пострадянського призову. В межах подібної моделі зокрема надаються для представлення згадані вище «розриви» з минулим 1991 і 2022 років.

Проблема при цьому полягає в тому, що «розрив – 1991» був спільним у російському й українському кейсах. Напрошується питання, чому їхні вектори розвитку з певного моменту постали конфронтаційними аж до взаемовиключного?

У попередніх роботах ми звернули увагу, що в нинішній ретроспективі відповідь на нього досяжна лише при виході дослідника за межі сценарію «наздоганяючої» модернізації (в її пострадянському варіанті) до великого часу модерну. До певної міри прикладом подібної (миттєвої) коригуючої зміни перспективи може служити феномен Майдану, котрий виступає як емерджентний актор («чорний лебідь» Талеба [2]), зокрема в плані реінтерпретації сценарію революції в його новій «оксамитовій» версії. Це дозволяє, своєю чергою, змінити фокус пошуку, запитавши, чому подібним чином не рушили російський інтелектуальний клас (й у цілому громада), зокрема з огляду на всеосяжну глорифікацію революційного сюжету за радянської доби.

У нашій праці [3] ми показали плідність звернення до евристики «Старого порядку й Революції» Токвіля, яка дозволяє виявити не завжди очевидну наступність у розвитку уявленої спільноти перехідного періоду. При цьому маємо не випустити з уваги згаданий вище парадигмальний (епістемний) вимір аналізу, що включає генераційний аспект, першовідкривачами якого виступають Мангайм і Ортега-і-Гасет, піонерські праці яких здобули визнання після Другої світової.

Для цілей нашого дослідження важить особливо підхід, запропонований Т. Шанінін [4], який зважає на генераційний аспект пам'яті, що дозволяє між іншим розкрити зв'язок падіння самодержавного режиму в Росії 1917-го через врахування придушення ним революції 1905-го (молоді люди, котрі вступали в доросле життя, пам'ятали, як чинили з їхніми батьками). Чинний режим, таким чином, може в певний момент віддати перевагу самовбивчому в перспективі сценарію (ба більше, можливе повторення його з пев-

ними змінами: відома формула французької революційної історії «вони нічого не забули й нічого не навчилися»).

Можна в цьому зв'язку говорити про свого роду «екологію» політичного, яка передбачає нерівноцінність патосів суспільних акторів. Вже «батько» політичної науки Аристотель застерігав проти дій охлосу в політичній сфері (рівно Маркс у модерну добу проти люмпену). Якщо на межі Міленіуму російська правляча верства вчергове вдалася до цього табуйованого класичною й модерною політичною теорією інструментарію (плодом якого стали зокрема дискурсивні формації на кшталт «дідивоювали/можемоповторити» з вектором, протилежним загальноцивілізаційному «ніколи більше») і водночас Україні вдалося уникнути подібного сценарію, цьому має бути пояснення.

Підстави для нього знаходимо в чиннику т.зв. *неповноструктурності* культури. Якщо в період пізньорадянської лібералізації режиму, т.зв. «перебудови», в дискусіях у цьому контексті йшлося насамперед про українську культуру (відсутність у ній цілих сфер сучасного гуманітарного знання, відповідних праць українською мовою й под.), то в пострадянській час, найочевидніше у вирішальні для долі транзиту моменти 2004 і 2013–2014 рр. виявляється разюча відмінність політичної культури двох громад на рівні, насамперед, практик урядування, де горизонтом постають, у кінцевому рахунку, відповідно, фігури танка і намету [5].

Ці «стилістичні» відмінності поступово набувають ваги остаточного обґрунтування, за Апелем, формату загальносуспільної комунікації (стиль, як пам'ятаємо, людина), засновки яких таким чином йдуть у радянську добу. Звернемо увагу, що вже за часів повоєнної конвергенції двох світових систем лідери радянської держави, за виключенням хіба короткоминушого «андроповського» проміжку мають українське коріння: згадаємо фігуру «укорінення» С. Вейль [6]. З цим корелює й еволюційний за характером розвиток освітньої сфери (не зупиняємося на її загальновідомій ролі для політики, відзначеній зокрема Веллінгтоном і Бісмарком), представлений емблематичними фігурами Макаренка й Сухомлинського.

В цьому плані ключовою постає фігура «національного поета, революціонера-демократа» (відсутня в російському наративі). Вкажемо тут на промовистий епізод «стихійної герменевтики» Революції Гідності: графіті Шевченка, Франка й Лесі Українки у балаклавах на «Груші», котрий де факто може бути трактований як засвідчення латентно здійсненого переходу до модерного типу суспільства, артикульованого в горизонті «винайдення традиції» новопосталим креативним класом.

Просянкуючи в цій ретроспективі джерела розходження пострадянської траєкторії колишніх

союзних республік, акцентуємо насамперед чинник Чорнобиллю і те, як він був артикульований першою когортою «органічної інтелігенції» незалежної України. Так, Т. Гундорова у «Післячорнобильській бібліотеці» [7] відзначає вагу сміхового начала в опрацюванні згаданої травми. Подібний опрацьований рефлекс *сміху-серед-апокаліпсису* (зважимо на давні традиції чорного гумору за радянської доби) дозволив обійтися при цьому без звернення до стихії ресентименту, що створило важливий прецедент у подальшій перспективі випробувань 2004, 2013–2014 і після 2022 року. Супроводжуючись опрацюванням травм, як Голодомор і «ленінопад» (в цьому сенсі можна представити їх у вигляді певного циклу), вони ставлять і питання *ціни* модернізації.

На цьому фоні збереження російською уявленою спільнотою пострадянської доби архетипового сюжету про «зупинку поїзду» (треба розуміти, що мчить у комуну), приймається нами в порядку свідчення упуцнення нею шансу відмови від фігури вождя, що ним рушила громада колишньої УРСР.

Повертаючись до зіставлення «віх» 1991 і 2022 рр., відзначимо спільність їхнього порядку денного в горизонті великого часу модерну в *апофатичному* плані: відмові від фігури «вождя» передувала в пізньорадянські часи деконструкція фігури «героя», котра припала на добу «перебудови». Вводячи інстанцію критичного судження в простір публічної тотальної глорифікації, лідери думок (серед яких важлива роль належала гумористам: Жванецькому, Задорнову й ін.), доносили до громади просте рівняння: героїзм одних (рятування палаючого сараю, трактору, шахти й ін.) це злочин інших. Іншими словами, йдеться про звільнення громади від певних симулякрів.

В контексті герменевтики дорослішання, у яким громада поступово переростає свій стан «країни-підлітка», не випадковою постає полеміка вітчизняних філософів з одним із фундаторів комунікативної філософії Ю. Габермасом [8]. Глибинні витоки її вбачаємо в збереженні в засновках концепції, запропонованої в «Філософському дискурсі модерну» [9], гегелівського субстрату, позначеного впливом, і то тотальним фігури «вождя» (відомий єнський епізод). Чи не визнати нам, у світлі виходу на суспільно-політичну арену «несіченої» генерації, символом модерну 2.0 радше фігуру волонтера/волонтерки, яка витягає побратима/посестру з-під вогню? Перетворення Церкви на «гравця» в сфері творення уявленої спільноти, згадавши фігури Бориса й Гліба, надає цьому новому повороту глибинної автентики.

Висновки. З урахуванням генераційного виміру перетворень, в апофатичному його вимірі (долання індоктринації ідеократичного режиму мірою входження в життя когорт, які не нале-

жали, відповідно, до лав членів партії, далі комсомолу й под.), можна припустити серед передбачуваних сценаріїв майбутні загострення напруги, подібно 2004, 2014, 2022 рр. і водночас викликів не опрацьованих раніше травм, однією з перших серед яких слід назвати «афганську». Зі сказаного впливає затребуваність нових компетенцій, в алгоритмі «і чужого навчайтесь, і свого не цурайтесь». Серед вирішальних чинників у цьому плані постає полегшення комунікацій з ЄС після завершення інтеграції, зважаючи зокрема на «миттєву міграцію» після 02/24 мільйонів українців, що постає дивовижним відтворенням «Енеїди» Котляревського (ще ускладненої вектором переміщення людності, не завжди добровільного, в інший бік, змушуючи припустити й актуалізацію «сценарію яничар»).

Представлена картина зростання складності викликів, і то в глобальному вимірі, що передбачає винайдення нових ігор, зокрема владних, у плані герменевтики дорослішання дозволяє переосмислити метафору цирку («це якийсь цирк!»). Мистецтво його воскресає напередодні Французької революції і передбачає відкриту мережеву структуру різноманітних атракціонів. Спільною їх ознакою фахівці визначають *втримання балансу*.

Московські, пітерські та київські «хлопчики» умовних трьох столиць «країни-тінейджерки» після зникнення останньої з мапи мали спільний анамнез шкільно-дворових освіти й виховання: згадати трьох мух, які завжди лишаються в одній площині й лежачого, якого не б'ють. Якцо, фігурально, частина когорти вийшла за межі моделі поведінки «блакитного вагона», тоді коли решта не досягла відповідної «критичної маси», дозволивши вчергове взяти себе в заручники, чи не підпадає подібна ситуація під формулу «помилка, якої припущено двічі, стає злочином»?

Водночас, коли до двохсотлітньої річниці національного поета (1999) вся країна від президента до перехожого читає рядки ювіляра, якому належить і «прогневали мы Бога, согрешили, владыкою себе царевбийцу мы нарекли», й того ж таки року голосує за «двійника ВВП», чи перед нами не ситуація, коли не відають, що творять? І тоді що додати до класики, в жанрі «боляче тільки коли сміюся»?

У світлі сказаного, у відкритому горизонті модерну гранично зростає масштаб персональної відповідальності, з огляду на вивільнення нових патосів, які передбачають приборкання їх і звернення при цьому до мистецтва, котре своєю чергою містить складник *демонічного*. Вже Вебер виділяє серед варіантів легітимації за модерного часу харизматичний. Чи можна за доби, коли сценарій революції постає легітимованим, вписати її виклики до готових «рамоч» платонівського дискурсу про («вічну») державу? Вже Поппер у «Від-

критому суспільстві» виявляє в ньому елемент утопічного, який демонструє далі в «проектах» Гегеля й Маркса.

Поставимо просте питання: коли Солон за п'ять століть до Р.Х. надихає співвітчизників поетичною проповіддю на радикальну перемену політичного курсу, а 1831 року в Бельгії відбувається «постоперна» революція, чи не означає це, що мислитель, який проголошує «кінець мистецтва», упустивши додати, за діалектикою, «і хай живе», впадає в ілюзію, подібно вождю, який чувши «Яблучко», котре співають «білі, зелені та червоні», розганяє парламент, замість пестити й леліяти «оркестр» музики революції?

За доби парадигмальних/епістемних змін зростає вага власних зусиль окремої персони, котра йде за покликанням, зосереджуючись часом на ніби не першорядній деталі. В плані власне гуманітаристики, її особливого фронтиру звернемо увагу на гайдегерів вибір *алетейї* або бахтінський *меніппової сатири* як свого роду «клітинок» розбудови власної концепції (в цьому ж ряду ніцшевське перенесення фокусу на фігуру Діоніса, як і соловйовська Софія). Евристичним у цьому світлі постає нагадування на пострадянській «агорі», постфактум сходження з історичної арени формації, де глорифікували Прометея, фігури *Асклепія*: той, до кого звернені думки Сократа в останні хвилини життя, можна сподіватися, сприятиме примиренню між філософами, якого сподівався Кант: надто коли пам'ятати, що й Есхілів герой, за задумом, приходять у фіналі до консенсусу.

Література

1. Маркс К. П. В. Анненкові. 28 грудня 1846 р. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/11/06/brief-marx-an-annnenkov-28-dec-1846/>
2. Талєб Н. Чорний лебідь: Про (не)ймовірне в реальному житті. Київ: Наш формат, 2017. 392 с.
3. Щербенко Е. В. Модерні рухи, виклик генерації та герменевтична мережа. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2023. № 43. С. 142–147. DOI: <https://doi.org/10.32782/apfs.v043.2023.24>
4. Shanin T. Revolution as a Moment of Truth: 1905–1907–1917–1922. Yale University Press, 1986. 379 p.
5. Доній О. Їхнім танком на наш намет. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2004/12/4/3005024/>
6. Вейль С. Укорінення. Лист до клірика. Київ: Дух і Літера, 1998. 298 с.
7. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодернізм. Розвідки з коментарем із кінця постмодерну. Київ: Критика, 2013. 344 с.
8. Єрмоленко Анатолій. Спротив замість перемовин. *Філософська думка*, 2022. № 3. С. 59–63; Бистрицький Євген, Ситніченко Людмила. Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*, 2022. № 3. С. 64–82.

9. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну. Київ: Четверта хвиля, 2001. 424 с.

Анотація

Щербенко Е. В. Асклепій і Прометей, або Ми, трулялята. Розрив із минулим у герменевтиці дорослішання. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню нелінійних аспектів українського демократичного транзиту через рефлексію їх у суспільно-політичному дискурсі. Зіставлення парадигмальних зсувів, позначених 1991 і 2022 рр., дозволяє представити масштабні зміни викликів, які поставали перед українською громадою, насамперед у вимірі ціннісних трансформацій. Внаслідок прийняття дослідником засновків деліберативної теорії та політичної лінгвістики, що виходять з імпліцитного уявлення про збереження суспільного статус кво, з уваги дослідника випадають такі реалії перехідного суспільства, як травми модернізації й опрацювання їх, ризик розгортання сюжету «втраченої генерації» й под. Уже праці Маркса подають прецедент рефлексії «кінця наративу», що можна зіставити зі зміною парадигм (Кун) і епістем (Фуко). З урахуванням тяглості доби модерну, виклики якої визначають спільність радянського та пострадянського його етапів, плідним постає доповнення Марксова інструментарію, успадкованого першою когортою суспільствознавців доби незалежності, евристиккою Токвіля й Шаніна, що дозволяє розкрити заломлення викликів модерну в генераційному ключі. Неповноструктурність пострадянської культури, зокрема політичної, що виступає в недостатній готовності до опрацювання травм модернізації, заданої деформаціями перетворень радянського періоду, стала передумовою розходження траєкторій української та російської громад у пункті (не)питання цінні модернізації. В контексті цього зіставлення постає органічною лінія переходу від деконструкції фігури «героя» за пізньорадянської лібералізації режиму до усунення «вождя» з української суспільно-політичної сцени як двох етапів герменевтики дорослішання. У висновках розглядаються ймовірні сценарії в горизонті ускладнення викликів у майбутньому, зокрема неопрацьованих раніше травм модернізації. Спільним знаменником їх виступає зростання ваги персональних зусиль актора.

Ключові слова: «вождь», генерація, герменевтика дорослішання, «герой», модерн 2.0, опрацювання травми

Summary

Shcherbenko E. V. Asclepius and Prometheus, or We, trulialiaata. Breaking with the past in the hermeneutics of growing up. – Article.

The article is devoted to the study of non-linear aspects of Ukrainian democratic transit through their reflection in socio-political discourse. Comparison of paradigm shifts, marked 1991 and 2022, allows us to imagine large-scale changes in the challenges facing the Ukrainian community, primarily in the dimension of value transformations. As a result of the researcher's acceptance of the foundations of deliberative theory and political linguistics, which are based on the implicit

idea of preserving the status quo, the researcher loses sight of such realities of the transitional society as the traumas of modernization and their processing, the risk of the 'lost generation' scenario, etc. The works of Marx set a precedent for the reflection on the 'end of the narrative', which can be compared to the change of paradigms (Kuhn) and epistemes (Foucault). Given the continuity of the modern era, whose challenges determine the commonality of its Soviet and post-Soviet stages, it is fruitful to supplement Marx's tools inherited by the first cohort of social scientists of the Independence era with the heuristics of Tocqueville and Shanin, which allows us to reveal the refraction of the challenges of modernity in a generational way. The incomplete structure of post-Soviet culture, in particular political, which manifests itself in insufficient readiness to process the traumas of

modernisation, determined by the deformations of the Soviet period transformations, has become a prerequisite for the divergence of trajectories of Ukrainian and Russian communities in the (un)question of the price of modernisation. In the context of this comparison, the line of transition from the deconstruction of the 'hero' figure during the late Soviet liberalisation of the regime to the elimination of the 'vozhd' from the Ukrainian socio-political scene as two stages of the hermeneutics of growing up appears to be organic. The conclusions consider possible scenarios in the horizon of future challenges, including the previously unprocessed traumas of modernisation. Their common denominator is the growing importance of the actor's personal efforts.

Key words: generation, hermeneutics of growing up, 'hero', modernity 2.0, processing trauma, 'vozhd'.